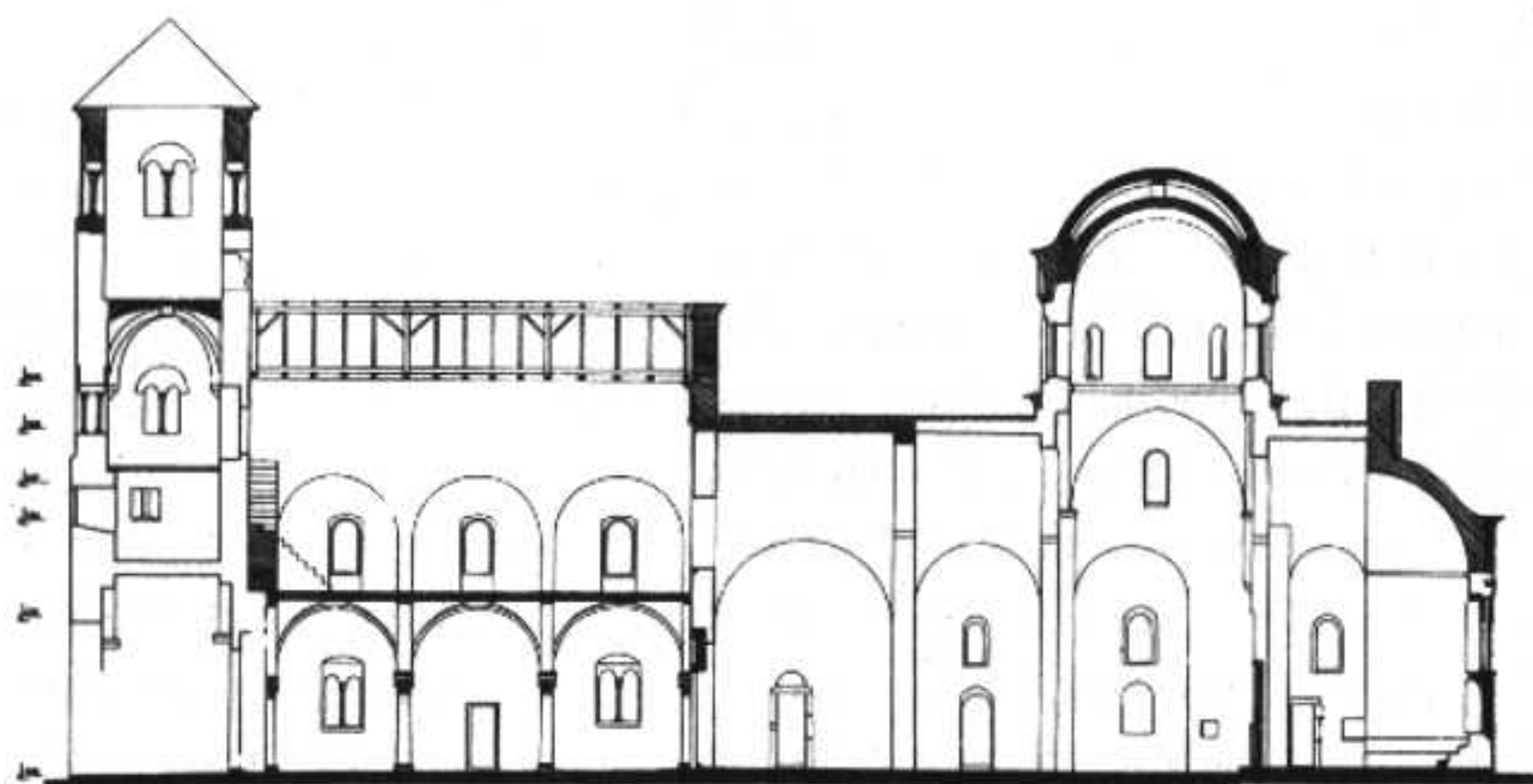
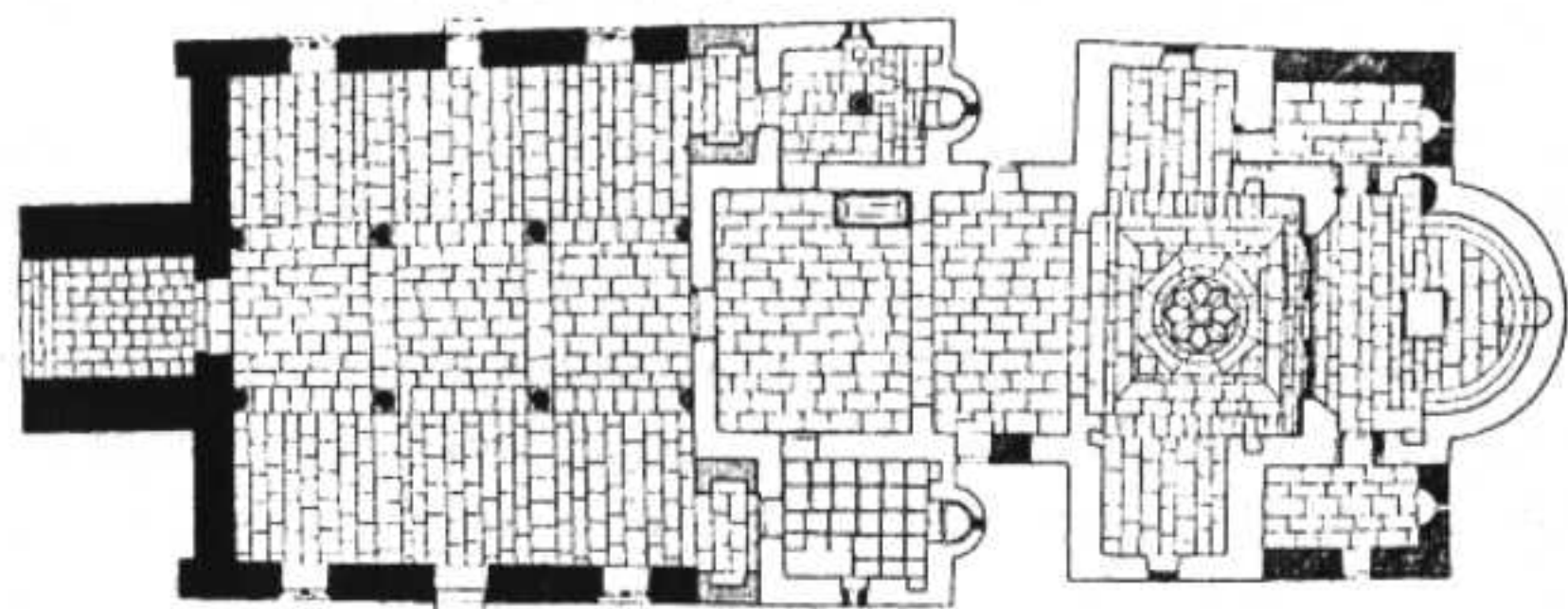

Дрима. Погодовале су српској уметности и околности што у суседним православним земљама, а посебно у Византији, нису дуго постојале могућности за уметничко стваралаштво, због чега су извесне врсте уметника кретале у Србију да раде за њене богате ктиторе. Све је то допринело да српска држава постане једна од матичних земаља православне уметности у XIII веку. Промене до којих је тада дошло издвојиле су и садржински и стилски уметност овог раздобља од претходне и потоње. Иако су и даље живела уметничка

Жича, Свети Спас, основа и подужни пресек

схватања из доба Стефана Немање и његових савременика у Византији, Србија је у градитељству уобличила нов план цркава и остварила самосвојан простор, прилагођен измењеним литургичким наменама; њено је сликарство богатијим програмом и монументалним и пластичним својствима стила надмашило сликарство околних земаља; једино је у минијатури остала скоро сасвим одана предању. Упоредо с порастом богатства ктитора, сликарство је постајало све раскошније, а грађевине увећаване до размера које дотад нису биле достигнуте.

Немањино доба одредило је токове развитка појединих уметничких врста; оно је успоставило путеве којима су у Србији све чешће и у већем броју долазили уметници. Од Немање је остао обичај да цркве и манастире подижу једино чланови владарске куће; њима су се, у XIII веку, прикључили само још црквени поглавари. Уметност је и тада остала повластица највишег друштвеног слоја. Битан раскид с природом уметности XIII века одиграо се око 1300. године, када је краљ Милутин, на широј друштвеној основи и уз много присније ослањање на Византију, променио њена дотадашња својства.

Налазећи се на положају архимандрита у Студеници, Сава је предузео низ мера како би уредио духовни живот у земљи, па и подстакао подизање нових богомоља. С братом, великим жупаном Стефаном отуд је започео изградњу цркве Христовог вазнесења (Светог Спаса) у манастиру Жичи, која је трајала најмање двадесетак година. Када је била готова, постала је узор и остала то кроз читав XIII век; тиме је у историји рашког градитељства, као заматак новог раздобља, заузела кључно место.

Црква је као целина настала грађењем у два наврата, у кратком временском размаку, и с две различите намере: испрва је била само манастирска црква, а потом је постала катедрала првог српског архиепископа. Најпре је била подигнута једнобродна црква с три травеја и припратом, полукружном апсидом и куполом. Новине у односу на храмове из доба Стефана Немање појавиле су се на бочним странама храма: негдашњи вестибили су затворени и тако претворени у ниски трансепт, а уз припрату су додате капеле с куполицама и малим тремовима. Западна фасада је обликована као да је у питању прочеље тробродне базилике. Такав изглед Жича је имала у другој деценији. Када се Сава 1220. године вратио из Никеје с титулом архиепископа и када је Жича одређена за његово седиште, дошло је до измена и доградњи: са западне стране дозидана је спољашња припрата са четири стуба и девет травеја, над њом катихумена, а испред ње високи звоник; тада је, изгледа, порушен зид између западног травеја цркве и старе припрате, а упоредо с тим, или непосредно после тога, уз олтар су изграђени проскомидија и ђаконикон. Још тада, у трећој деценији века, цела црква је премалтерисана и обојена црвено. Сва је прилика да су градитељи били из разних крајева; старији део, изидан опеком, вероватно су подигли мајстори образовани у византијским радионицама, млађи део су свакако изградили приморци, јер су западни делови грађевине изведени каменом, капела на кули-звонику на којојски начин засвођена ребрима правоугаоног пресека, док су прозори и портали исклесани у романичком стилу; завршне радове – некада, вероватно, раскошан под и унутрашњу пластику – обавили су мраморници из Цариграда.¹

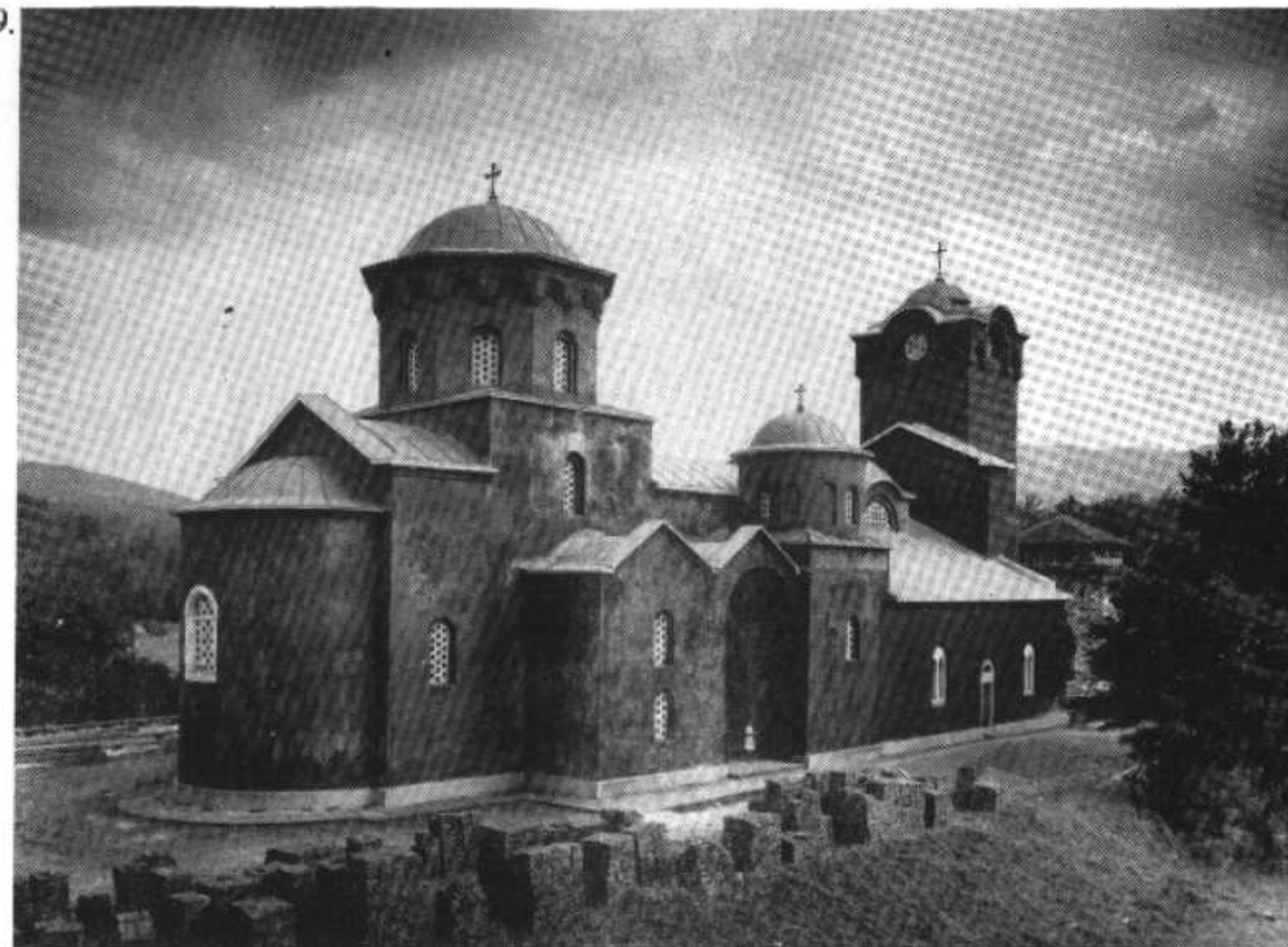
Новине на првосазданој жичкој цркви последица су Савине жеље да „пренесе сваки узор Свете Горе у своје отачаство“. Бочне капеле с куполицама уз припрату имале су већ прве атонске цркве: Лавра, Ватопед и Ивирон, па их је касније добила и већина других храмова. Срби су њихове посвете прилагодили својим схватањима: у Жичи су капеле посвећене св. Стефану и св. Сави Јерусалимском, светитељима који су били имењаци и заштитници ктитора. Слично Византинцима, Срби су одредили да се у њима одржавају посебне службе, међу којима су панихиде биле најважније.² Ниски трансепт су образовали да би се у њега сместили хорови певача, чија је улога у службама постајала све истакнутија. У Светој Гори певнице су, већ од X века, биле у виду бочних конхи; једино су у Протатону, у првој половини XI века, преградњом у тробродној базилици, изграђене правоугаоне певнице, да скупине певача не би ометале входе у храму.³ Правоугаони облик протатонских певница подстакао је Саву да затварањем дотад уобичајених улаза кроз вестибиле створи погодне просторије за појце. Најзад, руковођен хришћанском мишљу да црква почива на крви мученика, оживотвореној на Светој Гори у црвено обојеном лицу храмова, као што су то били Лавра и Ватопед – а што је већ и Немања желео да представи црвеном куполом Студенице – Сава је, извесно, захтевао од мајстора да обоје цркву на исти начин.⁴ Снажним продором атонског утицаја преко Немањиног најмлађег сина монаха, а уз одобравање његовог старијег брата владара, у српском градитељству је оваплоћен нов облик рашког храма.

Из византијских епископских средишта потекло је схватање, условљено посебним литургијским наменама, да су уз западни део једне катедрале неопходни

спољашња припрата и куле-звоници. Кулу испред фасаде, пре подизања Жиче, већ је имала и Света Софија у Цариграду, и она више није била у Византији изузетак; појавила се и на неким другим катедралама у православном свету.⁵ У Жичи, на првом спрату, изграђена је мала капела у којој део живописа одаје њену звисност од савремених идеја првог српског архиепископа и тиме потврђује да је била његова лична богомоља.⁶ Она је непосредно повезана с просторијом на спрату над припратом, у којој је, по сведочанству савременика, архиепископ Сава присуствовао богослужењу. Катихумене су у старијим византијским црквама служиле као ложе владара, епископа или игумана, док су у млађим српским катедралама биле намењене једино црквеним достојанственицима.⁷

Много богатији но што је раније био, литургички садржај намењен Жичи одредио јој је знатно сложенији и разуђенији план, а пред мајсторе поставио теже конструктивне задатке. Обликовање нових схватања простора захтевало је, поред познавања ранијих споменика у Светој Гори и Србији, и стваралачки приступ главних немара, што је за последицу имало дотад непознату разиграност умножених али једноставних геометријских тела. Пажња је била усредсређена на строго и добро одмеравање композиције маса, тако да није дошло ни до каквог рашчлањавања зидова на фасадама. Жича је програмом и уметничким изразом зато постала веома погодан пример за опонашање.⁸

Ново устројство српске аутокефалне цркве, по Савином повратку из Никеје, подразумевало је упостављање још десет епископија, поред архиепископије у Жичи. Седишта су им, већином, била у близини државних граница, тако да су чувала Србију од

79. ЖИЧА, ИЗГЛЕД СА СЕВЕРОИСТОКА. СНИМЉЕНО ПРЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА